

*Шевченко М. М., кандидат філософських наук, доцент,
старший науковий співробітник НДЦ ГП ЗСУ (м. Київ)
Єфімова В. В., науковий співробітник НДЦ ГП ЗСУ (м. Київ)*

ВІЙСЬКОВА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ

У статті досліджуються методологічні проблеми формування військової культури сучасного українського суспільства.

В статье исследуются методологические проблемы формирования военной культуры современного украинского общества.

The methodological problems of forming of military culture of modern Ukrainian society are probed in the article.

Суспільство є однією з найскладніших форм об'єктивної реальності. На відміну від процесів, що властиві неживій та живій природі, суспільні процеси відбуваються у свідомо створеному людьми середовищі та пронизані цілеспрямованою діяльністю людей. Тобто, самовизначення людини завжди розгортається в особливому “віртуальному просторі”, який обмежений і окреслений культурними, знанієвими і знаковими зорганізованостями. Існування будь-чого в соціокультурному світі – це перш за все існування через норму (уявленість – про установчу), нормативне описання, через правило, через знання і знак. Знаково-семіотичний простір (простір орієнтацій, цінностей, форм організації, правил поведінки, норм культури) відіграє провідну роль у політичних та господарських процесах. Відповідно, принципи організації середовища воєнної безпеки, як складової національної безпеки також визначаються в площині аксіологічного світосприйняття, що в свою чергу зумовлено політичними ідеологіями, ідеологічним полем нації.

Ці та інші особливості розвитку суспільства та організації середовища воєнної безпеки вимагають чітко окреслених наукових принципів їх вивчення, певного переліку теоретичних положень, що визнані науковим співтовариством як аксіоми (парадигма воєнної безпеки), наявності моделі функціонування системи воєнної безпеки.

Ця обставина й визначає зв'язок загальної проблеми забезпечення воєнної безпеки з найбільш важливими науковими та практичними завданнями дослідження теоретико-методологічних засад формування військової культури українського суспільства.

Вивчення і аналіз наукових джерел, публікацій з соціальних та соціально-психологічних проблем державного та військового управління [1–8] дозволяють зробити висновок про те, що цілісних науково обґрунтованих концепцій військово-соціального управління, взаємодії

суспільства та держави з питань забезпечення воєнної безпеки в даний час в Україні не існує. Саме тому метою статті є дослідження методологічних проблем формування військової культури сучасного українського суспільства.

Військова культура суспільства (ВКС) представляє керівні принципи поведінки у військовій сфері, норми, ідеали, які забезпечують єдність та взаємодію інститутів та організацій, надаючи цілісності та інтегрованості військовій сфері [4]. Складовими елементами ВКС є сформовані на протязі багатьох поколінь традиції збройного захисту суспільства, діючі норми військової діяльності, ідеї, концепції, переконання народу по відношенню до збройного захисту політичної системи і Вітчизни в цілому.

Як ціннісна система ВСК включає в себе переконання, установки та символи, спрямовані на військову сферу і загалом на воєнну організацію суспільства, що передбачає вивчення таких категорій як “війна”, “мир”, “воєнна безпека”, “воєнна політика”, “воєнна організація суспільства”, “армія”, “воєнно-політична свідомість”, “патріотизм”, “військово-професійний патріотизм”, “воєнна ідеологія держави”, “військові традиції” тощо.

ВКС, виражаючи перш за все потребу в забезпеченні незалежності народу, захисту держави від зовнішньої агресії, в своєму розвитку спрямована на вдосконалення механізмів забезпечення воєнної безпеки.

Формування ВСК передбачає наступні чотири етапи:

- визначення місії воєнної організації, базових цінностей військової діяльності;
- формування стандартів поведінки членів воєнної організації;
- формування військових традицій;
- розробка символіки.

Розглянемо більш докладно кожен із зазначених етапів.

1 етап. Визначення місії воєнної організації та базових цінностей військової

Соціально-правові питання

діяльності передбачає з'ясування філософії й призначення, сенсу існування воєнної організації.

Процес демократизації в Збройних Силах України як необхідна умова оптимізації всієї системи регулювання соціальної поведінки військовослужбовців значною мірою залежить від воєнної політики та доктрини, що є основою формування та функціонування Збройних Сил.

В Конституції України, законах України та інших нормативно-правових актах, що регулюють діяльність органів державної влади у сфері забезпечення національної безпеки визначено місію воєнної організації держави – збройний захист суверенітету, територіальної цілісності держави та недоторканості кордонів.

Є сенс зауважити, що діяльність по запобіганню війні, в тому числі включенню армії до системи світової та регіональної безпеки (наприклад, у складі миротворчих сил ООН), по збереженню спроможності

Таблиця 1- Збройні сили і суспільство

Збройні сили	Тип суспільства		
	Готовності до війни	Стимування війни	Заперечення війни
Загальна організація	Масова армія	Професійна армія	Кадрова армія
Основні питання військового бюджету	Загальні витрати на особовий склад, зброю низької технології	Витрати на одного військовослужбовця, зброю високої технології	Бойова підготовка й інфраструктура резерву
Ставлення до військової служби	Військова повинність	Добровільне наймання	Громадянський обов'язок
Основні спірні питання	Місце і роль видів збройних сил	Бюджетні асигнування	Зміна цілей і основних завдань
Відмова від військової служби за релігійними чи політичними мотивами	Обмежена чи заборонена	Дозволена відповідно до закону	Припускає проходження альтернативної цивільної служби молодих людей
Набір на службу	Юнаків	Відповідно до соціального складу суспільства	Молодих людей
Ставлення суспільства до військових	Підтримуюче	Спокійне	Підтримуюче
Ставлення інтелігенції до військових	Вороже	Скептичне	Спокійне
Переважаючий тип професійного військового	Бойовий командир	Фахівець-керівник	Військово-службовець-дослідник
Ставлення військових до контролю над озброюванням і роззброюванням	Вороже	Скептичне	Спокійне

Отже, місія воєнної організації детермінується типом суспільства.

Важливим для визначення базових цінностей військової діяльності є розуміння сутності патріотизму, що з'ясовується за допомогою його типологізації. Це дозволяє розглянути історичні особливості формування державницьких та військових традицій та

відбити агресію, по захисту держави та державного кордону своєї Батьківщини, – така подвійна функція відбивається як в індивідуальній свідомості військовослужбовця, так і в суспільній свідомості, що впливає на відносини армії та суспільства, армії та народу.

Важливим для визначення місії воєнної організації є розуміння сутності армії, що з'ясовується за допомогою її типологізації. Це дозволяє розглянути відносини армії та суспільства, армії та народу в аспекті сприйняття війни як засобу відстоювання національних інтересів. Професор Північно-Західного університету (м. Еванстон, США), керівник міжвузівського семінару вивчення проблем армії і суспільства Чарльз Москос пропонує потрійну типологію суспільства і відповідних йому збройних сил (див. табл.1): “Суспільство готовності до війни”; “Суспільство стримування війни”; “Суспільство заперечення війни” [7, с. 72-74].

особливості їхнього впливу на формування ціннісних орієнтації особистості (кого або що має захищати громадянин).

Зазвичай виокремлюють наступні види патріотизму: природний (індивідуальний, приватний) патріотизм; суспільний патріотизм; державний патріотизм.

Для українців характерний суспільний (цивільний), а не державний (офіційний) патріотизм. І націоналізм, і патріотизм орієнтовані у нас насамперед на країну і суспільство, а не на державу та її політичні керівні структури.

Зауважимо, що суспільний патріотизм – не державний, бо йде “знизу”, але при тому публічний, суспільно значимий. Цей різновид патріотизму займає проміжне положення між природним патріотизмом, який може й не вийти поза межі особистих переживань, та державним патріотизмом, який попри своє велике значення для гарантування безпеки містить у собі загрозу перетворення на “патентований” (привласнений певними групами), шовіністичний, великодержавний, формальний ура-патріотизм, який втрачає гуманістичні риси природного патріотизму і силу патріотизму суспільного, опертого на народну ініціативу. Саме державний патріотизм вимагає сліпого послуху, німої згоди з діями своєї держави на міжнародній арені, навіть коли ці дії несправедливі щодо інших народів. В таких випадках він породжує його не сприйняття критично мислячою інтелігенцією або й більшою частиною суспільства. Звідси виникають дилеми “дивної” любові до Вітчизни, в якій вболівання за долю країни перемішане з неприйняттям існуючої дійсності.

Базові цінності військової діяльності визначаються в рамках воєнно-політичної свідомості, тобто тих елементів суспільної свідомості і духовної культури країни чи регіону, які пов’язані з воєнно-політичними інститутами чи процесами [11].

Базовими цінностями військової діяльності є: вірність нації, військовій частині; персональна відповідальність; безкорислива служба; обов’язковість; компетентність; неупередженість; хоробрість [5, с. 385].

“Образ ворога” поряд з “образом війни”, “образом Батьківщини”, “образом захисника Вітчизни”, “образом перемоги” є змістом воєнно-політичної свідомості. Предметом, на якому виникає воєнно-політична свідомість, є воєнно-політична реальність, воєнно-політичний процес, події, явища, традиції. Воєнно-політична свідомість є освоєння цієї реальності, її усвідомлення. Отже, першою складовою воєнно-політичної свідомості є знання. В процесі осмислення воєнно-політичної реальності формується ставлення людини до неї й до воєнно-історичного минулого, до воєнної теорії та практики. Ставлення включає в себе й оцінку “образу ворога”. Воно розглядається як елемент воєнно-політичної свідомості й як підґрунтя до вироблення практичної мотивації військової діяльності військовослужбовців й збройного

захисту Вітчизни. Таким чином, знання – ставлення – мотивація є тією формулою, яка в загальних рисах відображає структуру воєнно-політичної свідомості.

Сутність воєнно-політичної свідомості полягає у взаємозв’язку та взаємодії політики та збройного насильства. Кожна з цих сторін воєнно-політичної свідомості генетично схильна до відносно самостійного розвитку на протигагу іншій. А це, в свою чергу, може за певних умов призвести до абсолютизації однієї з сторін.

Видами воєнно-політичної свідомості є мілітаристська, пацифістська та оборонна свідомості [14]. Ми акцентуємо увагу на оборонній свідомості, яка визначає необхідність реагувати на воєнну небезпеку і готовність до справедливої збройної боротьби по відбиттю агресії. Предметом оборонної свідомості є така міра воєнно-політичної практики держави, в рамках якої вона здатна відбити чужу агресію, а за межами її стати агресором. Тобто, оборонна свідомість формується наявністю воєнної загрози, військовими традиціями та воєнною історією, яка покликана адекватно відображати зв’язок політики та збройного насильства в історичному контексті, забезпечити належний рівень мотиваційної готовності суспільства до збройного захисту Вітчизни, активізувати спонукальний чинник до ведення оборонної війни. Воєнно-історичні знання є тою інституційною пам’яттю системи, що забезпечує функціонування оборонної свідомості суспільства в критичні періоди суспільного життя (війни і т.ін.), а також надає відпрацьовані алгоритми реагування на конкретно-історичний “образ ворога”.

Варто зазначити, що при вирішенні завдань по визначенню національних інтересів України як ціннісно-нормативних засад воєнної політики необхідно враховувати як воєнно-політичні трансформації так і системну кризу геополітичної самоідентифікації українського суспільства, яка обумовлена безпосередньо кризою в політичній сфері, що трансформується, а також двома суперечливими тенденціями:

глобалізацією у військовій сфері (функціонування глобальної військової системи – як приклад розширення НАТО, світова система торгівлі зброєю і т.ін.);

регіоналізацією у військовій сфері (кожна країна на пострадянському просторі намагається створити власну систему національної безпеки).

Закономірно, за цих умов вітчизняна політична система перебуває в стані “культурного шоку”, що характеризується конфліктною взаємодією трьох типів цінностей, а саме цінностей радянської епохи,

національних цінностей українського народу, цінностей, що імплементовані західною цивілізацією [10; 12; 13].

Зазначене дає підстави констатувати, що трансформаційні процеси в мотиваційній сфері воєнно-політичної свідомості українського суспільства мають на сьогодні дві суперечливі тенденції:

формування нової ціннісно-нормативної системи військової служби, що репрезентує перехід від образу солдата, котрий захищає Вітчизну до образу воїна, котрий воює за гроші (найманці – професійні воїни). Ця тенденція є домінуючою в сучасних умовах і відповідає сучасним вимогам до збройних сил постіндустріальної епохи;

збереження колишньої ціннісно-нормативної системи військової служби (цінностей радянської військової школи), що тривалий час регулювала соціальну поведінку військовослужбовців та громадян. Ця тенденція має місце в силу інертності суспільної свідомості.

Аналіз феномену “культурного шоку” в Україні та можливих сценаріїв маніпулятивної війни, дозволяє констатувати що ментальна агресія сучасних центрів сили буде спрямована на розмиття “образу Батьківщини”, “образу захисника Вітчизни”, “образу війни”, “образу ворога”, “образу перемоги” і матиме кінцевим результатом зміну масової свідомості великих груп людей, а також зміну самоідентифікації особистості з метою включення її у психокультуру агресора. За таких умов агресор вже не сприймається як такий.

Отже, феномен “культурного шоку” робить наріжним каменем оборонної політики України формування і утвердження нового суспільного ідеалу, складовими якого мають виступати: державна самостійність, зовнішньополітична стабільність, всебічний розвиток оборонного потенціалу.

Вищезазначене також потребує визначення концептуальних та методологічних засад формування стандартів поведінки членів воєнної організації, які б ґрунтувалися на базових цінностях військової діяльності: вірність нації, військовій частині; персональна відповідальність; безкорислива служба; обов’язковість; компетентність; неупередженість; хоробрість.

2 етап. Формування стандартів поведінки членів воєнної організації.

Соціальна поведінка може оцінюватися в системі трьох вимірів, а саме: реальна поведінка; оптимальна поведінка; ідеальна поведінка.

Система регулювання спрямована на зближення цих рівнів поведінки: наближення реального – до оптимального, оптимального –

до ідеального, що є найвищим еталонним взірцем, який виконує важливу стимулюючу роль.

Стандартом поведінки військовослужбовців (ідеальна поведінка) є висока мотиваційна готовність до збройного захисту Вітчизни. Під останньою ми пропонуємо розуміти системний стан, що відповідає різним рівням мотиваційної регуляції, що включає особистісно-значеннєвий та ситуативно-цільовий рівні. Мотиваційна готовність включає здатність до мотиваційної регуляції, готовність діяти в умовах бойових дій, здатність до самопожертви та здатність формувати певну поведінкову реакцію в ситуації загроз воєнного характеру.

У функціонально-системному відношенні мотиваційна готовність визначає цільові та спонукальні параметри діяльності військовослужбовців і ґрунтується на парадигмі мислення, в якій домінує категорія воєнної безпеки.

Мотиваційна готовність військовослужбовців до збройного захисту Вітчизни на особистісно-значеннєвому рівні передбачає наявність та ефективне функціонування:

“образу Батьківщини” як аксіологічної детермінанти військової діяльності;

“образу захисника Вітчизни” як морального імперативу поведінки військовослужбовця та методологічної засади аксіологічного проектування кодексу честі військовослужбовця;

“образу війни” як гносеологічної детермінанти військової діяльності;

“образу ворога” який визначає суб’єкт, котрий сприймається як той хто становить собою загрозу інтересам, цінностям, самому фізичному та соціальному існуванню;

“образу перемоги” який визначає стратегічну мету, цілі та завдання військової діяльності в контексті викликів та загроз воєнній безпеці.

Мотиваційна готовність військовослужбовців до збройного захисту Вітчизни на ситуативно-цільовому рівні передбачає наявність та ефективне функціонування:

державної ідеології в сфері оборонної політики;

інформаційно-пропагандистського супроводу заходів зовнішньо- та воєнно-політичного формату.

3 етап. Формування військових традицій.

В комплексі засобів та норм соціальної регуляції поведінки військовослужбовців важлива роль належить традиціям, звичаям, ритуалам, які є специфічним різновидом соціальних норм регуляції поведінки.

В широкому розумінні традиція – це наступництво, завдяки якому суспільство зберігає, відтворює, та передає накопичений минулими поколіннями досвід. Таким чином соціальна система забезпечує необхідну для неї стабільність. Але традиція не виключає переробки та вдосконалення соціального досвіду, отриманого від минулих поколінь, вона є необхідною передумовою, вихідним пунктом наступного розвитку. Тому традиції притаманні суспільству в цілому та сферам суспільного життя зокрема.

Провідну роль в житті Збройних Сил України відіграють військові традиції, в яких сконцентрований досвід по захисту Вітчизни. Їх виключно важлива роль обумовлюється особливостями життя нашого народу, держави, її Збройних Сил.

Військові традиції є частиною національно-державних традицій. Під ними розуміються традиції, що історично склалися й передаються з покоління в покоління у специфічній формі громадських стосунків в армії у вигляді порядку, правил і норм поведінки військовослужбовців, їх духовних цінностей, моральних установок і звичаїв, пов'язаних з виконанням учбово-бойових завдань, організацією військової служби і військового побуту.

Сукупність військових традицій можна умовно поділити на: ціннісно-історичні; традиції-звички або звичаї; військові ритуали та свята [2, с. 81].

Будучи складовою воєнно-політичної свідомості, в якій сполучені три модули історичного часу – минуле, теперішнє і майбутнє, військові традиції покликані поєднувати минуле і майбутнє. При цьому вони не є чимось абстрактними, невловимими, це завжди конкретний порядок: модель, зразок чи ціннісний, духовно-емоційний, символічний “стереотип”. Вітчизняний дослідник В. Вашкевич зазначає, що традиція як повнота системи існування тієї чи іншої спільноти або “повна традиція” складається як власне з традиції (як внутрішнього принципу, тобто впорядженого наслідування), так й розробленої системи моделей наслідування, яка забезпечує збереження кожної моделі, що входить до неї:

світогляд, тобто систему уявлень, які підтримують традицію інтелектуально, у тому числі ідеологічно;

інститути й організації, які забезпечують послідовний і правильний процес наслідування, такі, як систему виховання, систему освіти, систему рекрутування та ініціації спадкоємців традиції [3, с. 146-147].

І далі дослідник зазначає, що існує дві основні форми передачі традицій – практична імітація (повтор дій) та фольклор. При цьому

адекватність передачі досягається багатократними повторами, системами символів, текстів (міфологія) та дій (ритуал).

Отже, формування системи військових традицій Збройних Сил України має спиратися на загальні закономірності, а саме:

1. Створення умов для пробудження патріотизму в суспільстві. Віднайдення Батьківщини має бути пережите кожним із людей самостійно і самотньо. Адже так “званий”, зовнішньо примусовий, офіційний патріотизм далеко не завжди пробуджує і виховує в душі відчуття Батьківщини, часто навіть пошкоджує його. Відповідно, необхідно саме пробудити патріотизм, а не нав'язувати його. Варто погодитися з вітчизняним філософом В. Шевченком в тому, що “Вітчизна, а не “економіка”...є конкретно існуючою основою життя спільноти. Батьківщина тим цінніша, чим більше спільнота вклала в неї своїх сил і хисту. Завдяки творчості людей соціокультурна значущість Батьківщини зростає, а її збереження стає нормою поведінки кожного члена спільноти. Земля поселення не тільки годує, а й приймає людей у своє лоно після завершення життєвого шляху. Тому світорозуміння людини нормативної спільноти визначається історією Батьківщини, котру утворюють дійсні чи легендарні природні події, праця попередників та власна участь у бутті спільноти” [9, с. 16].

2. Розробка та впровадження державно-патріотичної ідеології, що має задовольнити такі вимоги [1, с. 82-83]:

По-перше, державно-патріотична ідеологія повинна бути суспільно-громадянською, надкласовою та надпартійною. Її зміст може бути лише державно-загальнонародним, об'єднуючи в собі конституційно-правові цінності Української держави та загальнолюдські цінності суспільства, які формуються в Україні.

По-друге, зміст державно-патріотичної ідеології України має характеризуватися високим ступенем спадкоємності української ідеї державності, відроджуючи втрачені чи повернуті з небуття національно-історичні традиції українського народу.

По-третє, зміст державно-патріотичної ідеології України повинен бути спрямований на об'єднання, консолідацію народу, головних соціальних груп і суспільно-політичних рухів на шляху розбудови держави.

По-четверте, зміст державно-патріотичної ідеології України повинен мати яскраво виражений гуманістичний характер. Ідея створення в Україні цивілізованої, громадянської, правової, демократичної, політично стабільної держави з розвинутою

Соціально-правові питання

соціально орієнтованою економікою та національною згодою є провідною в її змісті.

По-п'яте, державно-патріотична ідеологія України має бути легкодоступною для розуміння українським народом, володіти здатністю широкого розповсюдження в масовій свідомості.

Отже, державно-патріотична ідеологія України за своїм змістом має інтегруючий характер і не може бути виражена в якомусь одному формулюванні.

3. Забезпечення інтелектуальної та ідеологічної підтримки військових традицій як складової національно-державних традицій з використанням інформаційно-психологічної зброї, до складу якої входить: концептуально-методологічна, хронологічна (історична), фактологічна, лінгвістична зброя.

4 етап. Розробка символіки.

Будь-яка держава починається із символів. Нині в число обов'язкових символів країни входять прапор, герб, гімн, кордони і насамкінець назва країни [8, с. 9-10].

Символи – це узагальнені, “рафіновані” (очищені від другорядних деталей, подробиць) соціальні зразки індивідуальної, групової чи

масової поведінки, на які суспільство орієнтує своїх членів в аналогічних, “типових”, значимих у даний історичний момент чи період ситуаціях.

Символи набувають значення самостійної соціально цінності, стають предметом наслідування в житті й ідеологічному інструменті широкого профілю: агітації, пропаганді та навіть вихованні.

Воєнна історія ілюструє, що героїчні символи (індивідуальні та групові) породжували феномен масового наслідування, “тиражування” зразка-подвигу.

Механізм формування героїчної символіки відноситься до сфери ідеології та пропаганди, а їхній зміст – до категорії соціального міфотворення [6, с.393]. Отже, формування ВКС – це тривалий і складний процес. Основні (перші) кроки цього процесу мають бути: визначення місії воєнної організації; визначення основних базових цінностей військової діяльності. І вже виходячи з базових цінностей, формулюються стандарти поведінки членів воєнної організації, військові традиції та військова символіка.

Література

1. Абрамов В.І. Духовність суспільства: методологія системного вивчення: [Монографія]. – К.: КНЕУ, 2004. – 236 с.
2. Афонін Е.А. Становлення Збройних сил України: соціальні та соціально-психологічні проблеми / НАН України. Ін-т соціології: Відп. ред. Л.В. Сохань, Л.Ф. Бурлачук: [Монографія]. – К.: Інтерграфік, 1994. – 304 с.
3. Вашкевич В.М. Історична свідомість молоді: політологічний концепт: [Монографія]. – К.: Світогляд, 2005. – 287 с.
4. Гребеньков В.Н. Методологический потенциал концепта “военная культура общества” в исторических и политических исследованиях // Вестник Российского государственного университета им. И. Канта. – 2009. – вып.12. – С. 83–89.
5. Мандрагеля В. Причини та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз: [Монографія]. – К.: Видавництво УВЕ, 2003. – 570 с.
6. Стасюк В.В. Психологія локальних війн та збройних конфліктів: Підручник для слухачів та студентів ВНЗ. – К.: НАОУ, 2006. – 570 с.
7. Требін М.П. Актуальні проблеми військової політології: навчальний посібник для слухачів ВНЗ МОУ – Ч.1. – Б.м.в.; б.р.в. – 204 с.
8. Удовик С.Л. Государственность Украины: истоки и перспективы: [Монография]. – К.: “Ваклер”, 1999. – 208 с.
9. Шевченко В.І. Дружба з мудрістю або ключові проблеми української філософії (Теоретико-методологічний коментар до курсу філософії у ВНЗ). – К.: Поліграфічний центр “Фоліант”, 2007. – 244 с.
10. Шевченко М.М. Глобальні і регіональні процеси як детермінанти воєнної політики України / Матеріали науково-практичної конференції (Львів, 16 жовтня 2006 р.). – Львів: ЛІСВ, 2006. – С. 58–63.
11. Шевченко М.М. Імагологія та проблеми формування воєнно-політичної свідомості українського суспільства в умовах маніпуляції історичною інформацією // Воєнна історія. – 2007. – № 1-3. – С. 99–106.
12. Шевченко М.М. Оборонна політика України в умовах військової глобалізації / Матеріали науково-практичного семінару. – К.: НУОУ, 2011. – С. 132–137.
13. Шевченко М.М. Світоглядно-концептуальні аспекти дослідження проблем державного управління у сфері національної безпеки України // Державне управління та місцеве самоврядування: тези XII Міжнар. наук. конгресу, 29 березня 2012 р. – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2012. – С. 127–128.
14. Шевченко М.М. Філософсько-соціологічні аспекти формування воєнно-політичної свідомості військовослужбовців Збройних Сил України / Матеріали наукового семінару (Київ, 19 жовтня 2007 р.). – К.: НАОУ, 2007. – С. 27–33.